

Дастлабки тергов босқичида кафиллик билан боғлиқ эхтиёт чораларини қўллаш

Жиноят процессида кафиллик билан боғлиқ эхтиёт чораси - бу қонунда кўрсатилган асослар доирасида, айбланувчига нисбатан таъсир этиш воситаси бўлиб, унинг дастлабки терговдан яшириниши, жиноят иши бўйича ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилиш, жиноий фаолиятини яна давом эттириши мумкинлигига етарли маълумотлар бўлганда қўлланилади.

Жиноят-процессуал кодекси (бундан кейинги ўринларда - ЖПК)-нинг 237-моддасида кафиллик билан боғлиқ эхтиёт чораларининг турлари санаб ўтилган. Жумладан:

- муносиб хулқ-атворда бўлиш тўғрисидаги тил хат;
- шахсий кафиллик ;
- жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг кафиллиги;
- гаров;
- вояга етмаганларни кузатув остига олиш учун топшириш;
- ҳарбий хизматчининг хулқ-атвори устидан кўмондонлик кузатуви.

Қонун талабларига кўра, шахсга ана шу эхтиёт чораларининг фақат бири қўлланиши мумкин.

Муносиб хулқ-атворда бўлиш тўғрисида тилхат олиш. Айбланувчи (судланувчи)дан муносиб хулқ-атворда бўлиш тўғрисида тилхат олиш эхтиёт чораларининг энг енгили ҳисобланади. Лекин уни қўллашда ҳам жиддий сергаклик зарур. Муносиб хулқ-атворда бўлиш кўпроқ руҳий мажбурловга хос бўлиб, тилхат олиб қўйилган тақдирда айбланувчи унга нисбатан жиддийроқ эхтиёт чораси қўлланиши тўғрисида огоҳлантирилади^{24 25}. И. Л. Петрухиннинг фикрича, бундай эхтиёт чораси қўлланган шахслар барча конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар мажмуасидан фойдаланадилар. Бу чора билан қўлланиши мумкин бўлган бошқа чекловчи чоралар (кадрлар бўлимини, профилактика инспектори ва бошқ.) қонунда назарда тутилмаган бўлиб, улар фуқаронинг шахсий эркинлигини жиддий ва сезиларли равишда чеклайди²⁶.

Айрим манбаларда мазкур асослар нафақат айбланувчи, балки

* ИИВ Академияси 4-ўқув курси тингловчиси.

²⁵ Васильева Е. Г. Меры уголовно-процессуального принуждения. - Уфа, 2003. - Б. 69.

²⁶ Петрухин И. Л. Неприкосновенность личности и принуждение в уголовном процессе. - М., 1989. - Б. 224.

гумон қилинган шахсга ҳам тегишли бўлиши таъкидланган. ЖПК-нинг 250-моддасида фақат айбланувчи ва судланувчи назарда тутилган, гумон қилинган шахс ҳақида эслатма ҳам йўқ. Демак, мазкур эҳтиёт чораси гумон қилинган шахсга нисбатан қўлланмайди, деб ҳисоблаш мумкин. Тилхат бериш шаклидаги эҳтиёт чорасининг моҳиятини яшаб турган аҳоли пунктидан чиқиб кетмаслик ҳақидаги тилхат ташкил қилган. 1959 йилги ЖПКнинг 75-моддасидан фарқли равишда амалдаги ЖПКнинг 250-моддасида айбланувчи ва судланувчи суриштирувчи, терговчи, прокурор ва судга берадиган ёзма мажбуриятда мавжуд бўлган чекловлар анча кенг талқин этилади²⁷. Олдинги қонунга кўра, гумон қилинувчи ёки айбланувчи шахс ўзи яшаб турган жойдан суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суднинг ижозатисиз ҳеч қачон кетмаслик тўғрисида тилхат берарди. Ўзбекистон Республикасининг ЖПК Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Парламентларо Ассамблеяси томонидан ЖПК Модели қабул қилинишидан қарийб икки йил олдин қабул қилинган бўлса-да, юқоридаги тавсияларга мос эканлиги ва муайян афзалликлари борлигини эътироф этиш лозим. Чунинчи, Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 250-моддаси «Ҳеч қачон кетиб қолмаслик» деган иборадан холи, чунки муносиб хулқ-атворда бўлиш - шахснинг ижозатсиз ҳеч қачон кетиб қолмаслигини ҳам ўзида мужассамлантиради. Хусусан, мазкур модданинг матнида ана шу хулқ-атворнинг асосий жиҳатлари аниқ ифодаланган:

- *тергов ва суддан яширинмаслик;*
- *жиноят иши бўйича ҳақиқатни аниқлашга тўсқинлик қилмаслик;*
- *жиноий фаолият билан шугулланмаслик;*
- *терговчи, прокурор ва суднинг чақируви билан етиб келиш;*
- *уларнинг ижозатисиз ўзи истиқомат қилаётган аҳоли пунктидан чиқиб кетмаслик;*
- *шу аҳоли пункти доирасида ўз истиқомат жойини ўзгартирса, бу ҳақда уларни хабардор қилиш.*

Шахсий кафиллик. Жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг кафиллиги. Кафиллик ишончга лойиқ шахслардан айбланувчи, судланувчини муносиб хулқ-атворда бўлиши ва тергов ҳамда суд чақирганда ҳозир бўлиши ҳақида мажбуриятдир. Қонун кафилликнинг икки турини назарда тутди: 1) шахсий кафиллик; 2) жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг кафиллиги (ЖПКнинг 251, 252-моддалари). Баъзи мамлакатларда кафиллар камида икки киши (Украина, Қозоғистон,

²⁷ Ўзбекистон Республикасининг жиноят процесси / Б. А. Миренский, А. Х. Раҳманкулов, Д. Камалходжаев ва бошқ. - Т., 2012. - Б. 181.

Қирғизистон), хатто, 2-5 нафар (Молдова) бўлиши талаб қилинади.

Таъкидлаш жоизки, айбланувчи (судланувчи) зиммасига олган мажбуриятларнинг бирортаси ҳам унинг ҳуқуқини жиддий тарзда чекламайди. Тегишли хулқ-атвор деганда шахснинг процессуал мажбуриятларини бузмаслик тарзидаги хулқ-атвори тушунилади. Умумий ахлоқий меъёрларни бузиш эҳтиёт чорасини янада жиддийроғи билан ўзгартиришга олиб келмаслиги керак.

Жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг кафиллиги айбланувчи (судланувчи)ни иш, ўқиш, яшаш жойида қолишга, шунингдек жамоат бирлашмасида аъзоликни давом эттиришга мажбур қилмайди. Бироқ унинг бошқа ишга ўтиши, ўқиш ёки яшаш жойини ўзгартириши мазкур жамоат бирлашмаси ёки жамоани кафил бўлиш мажбуриятидан воз кечишига ва бу тўғрисидаги қарорни (ажримни) бекор қилишига сабаб бўлиши мумкин. Бундай вазиятда кафилликни кафилликдаги шахс яшашга, ишга, ўқишга ўтган янги жамоат бирлашмасининг зиммасига юклаш (агар у бунга рози бўлса) тўғрисида қарор (ажрим) чиқариш ёки бошқа эҳтиёт чорасини танлаш зарур. Эҳтиёт чораси дастлабки- сидан жиддийроқ бўлмаслиги керак, чунки фақат бир ишдан ёки ўқишдан, яшаш жойидан бошқасига ўтиш айбланувчи (судланувчи)- нинг процессуал ҳолатини ёмонлаштириш учун асос бўла олмайди.

Барча эҳтиёт чоралари каби кафиллик ҳам шахсни муайян хулқ-атворга мажбурлайди. Кафиллик назоратга олиш билан боғлиқ чора сифатида айбланувчининг руҳиятига таъсир кўрсатиб, ундан нохуш оқибатлар келиб чиқиши таҳдиди остида маълум ҳаракатлардан тийилишни талаб этади. Бундай оқибатлар икки хил бўлиши мумкин: суд томонидан айбланувчининг кафиллари ва қонуний вакилларига татбиқ этиладиган мулкий жазо ва баъзи бир маънавий талафотлар. Жумладан, терговчи, айбланувчи ва кафил ўртасида уч томонлама муносабат юзага келади. Кафил айбланувчининг рисоладагидек хулқ-атворини таъминлашга мажбур, лекин у айбланувчини қонунга итоат этувчи хулқ-атворга мажбур этиш учун юридик ваколатга эга эмас. Айбланувчининг нигоҳида кафил обрў-эътиборга эга, нуфузли шахс. У билан айбланувчи ўртасидаги муносабат ҳуқуқий тусга эга, лекин фақат ишончи- га асосланган. Айбланувчи ўзини кафилликка олган шахсга нисбатан мулкий ва маънавий тусдаги нохушликлар юз беришини хоҳламайди ва шу сабабдан рисолага зид хулқ-атвордан ўзини тияди. Агар айбланувчи ўзини рисоладагидек тутмаса, терговчи билан кафил ўртасидаги регулятив ҳуқуқий муносабат кескин тус олади. Демак, айбланувчининг ножўя хулқ-атвори мазкур ҳуқуқий муносабатда юридик факт ролини ўйнайди ва бу нарса мазкур эҳтиёт чораларини қўллаш ёки ўзгартириш

чоғида эътиборга олинади. Айбланувчи кафилнинг шаъни тўғри- сида ташвиш чекиши ҳам етарлича жиловлаб туриш кучига эга эмас. Агар у ўзини рисоладагидек тутмаса, қамокқа олиниши мумкинлиги хусусида хавфсираши асосий огоҳлантирувчи аҳамият касб этади.

Жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг кафиллиги дейилганда, айбланувчининг истиқомат жойи, ўқийдиган ёхуд меҳнат қиладиган жамоа ёки у аъзо бўлган касаб ва бошқа бирлашмаларнинг кафиллиги тушунилади. Жамоат кафиллигининг характерли хусусияти - айбланувчи (судланувчи)нинг тегишлича бўлмаган хулқ-атвори учун кафилнинг ҳуқуқий жавобгарлиги мавжуд эмаслигидир. Шахс учун жамоанинг ишончи шахсий кафилликдан кўра анча қиммат- лидир. Жамоага панд бермаслик, унинг ишончини оқлаш хоҳиши кафил- ликка берилувчининг тегишлича хулқ-атворининг жиддий омили бўлиб хизмат қилади.

Гаров. Ўзбекистон Республикасида илк марта 1994 йил 22 сентябр- да қабул қилинган Жиноят-процессуал кодексида мустақамланган гаров тариқасидаги эҳтиёт чораси ҳозирги вақтда қамокнинг муқобили сифатида тобора кўпроқ қўлланилаётган прогрессив чорадир. Гаров- ни қўллаш амалиёти ҳам йилдан йилга ўсиб бориш тенденциясига эга. Дастлабки терговда гаровни қўллаш ниҳоятда ижобий қабул қилинди, айбланувчи ва жабрланувчиларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муҳофаза этишда янги ижобий жиҳатлар намоён бўлди. Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал назариясида гаров институтидан бевосита ярашув институти шаклланганлигини таъкидлаш лозим. Ярашув институти эса молиявий- иқтисодий жиҳат- дан жиноят процессида ниҳоятда самарали кўрсаткичлар бераётгани- ни эътироф этиш керак.

Гаров эҳтиёт чорасини қўллаш натижасида:

1) тергов ҳибсхоналарининг фаолияти енгиллашади, яъни у қамокқа олинганлар билан тўлиб кетмайди. Натижада, қамокқа олинганларни сақлаб туриш учун давлат томонидан ажратиладиган маблағлар тежалади ва ушбу ресурсларни жиноий-ижроия тизимини такомиллаштиришга йўналтириш имконияти вужудга келади;

2) «Турма университетлари»²⁸ бартараф этилади, яъни биринчи марта жиноят йўлига кирган шахс ашаддий жиноятчилар билан мулоқотда бўлмайди, янги жиноий танишувлар ва алоқалар ўрнатмайди, жиноят содир этиш малакасини оширмайди;

²⁸ Заман Ш., Лебедева Н. Некоторые проблемы использования залога как меры пресечения в уголовном процессе России // Российский судья. - 2004. - № 4. - Б. 17.

3) гаровни қўллаш орқали жиноий-ижроия муассасаларига тушган шахс орттириши мумкин бўлган оғир юқумли касалликлар тарқалишининг олди олинадиган;

4) гаров айбланувчи шахсга тарбиявий таъсир кўрсатади, у одабий оилавий даврасида қолиб, ўз қилмишининг зарарли эканлигини тезда англаб етади.

Шунинг учун муносиб хулқ-атворда бўлиш тўғрисидаги тилхат ва қамоққа олиш эҳтиёт чораларига нисбатан гаровнинг самараси анча юқори²⁹. Қонунда гаров фақат айбланувчи ва судланувчига нисбатан қўлланилиши кўрсатилган. Россия Федерацияси, Украина, Беларусь, Қозоғистон, Эстония ва баъзи давлатлар қонунчилигида бу чора гумон қилинувчига ҳам қўлланилиши назарда тутилган. Бизнингча, мана шу қоида бўйича қамоққа олинган гумон қилинувчи ҳам гаров эвазига очикда қолиш ҳуқуқига эга бўлиши керак. Шунинг учун, ЖПК 249-моддасининг биринчи қисмида айбланувчи, судланувчи билан бир қаторда, гумон қилинувчи ҳам кўрсатилса мақсадга мувофиқ бўлади. Тергов ёки суд органларининг чақирувига биноан айбланувчи (гумон қилинувчи)нинг ҳозир бўлишини таъминлашда гаровни таклиф қилиш, шубҳасиз, ноқонуний ҳаракат ҳисобланиши мумкин. Шу билан бирга, гаров чорасини қўллашни асоссиз бекор қилиш жиноий судловни юритиш вазифаларига зид равишда давлатга зарар етказилишига сабаб бўлади.

Вояга етмаганларни кузатув остига олиш учун топшириш. Вояга етмаганларни кузатув остига олиш учун топшириш (ЖПКнинг 253-моддаси) бошқа эҳтиёт чораларидан фарқли ўлароқ, фақат 18 ёш-га етмаган айбланувчиларга нисбатан қўлланилиши мумкин³⁰. Ушбу чора ўз моҳиятига кўра кафиликка ўхшайди.

Эҳтиёт чораси сифатида вояга етмаган айбланувчиларни кузатув остига олиш учун топшириш ЖПКнинг бир қатор моддаларида назарда тутилган. Унинг 253-моддасида моҳиятан махсус икки мустақил эҳтиёт чораси кўзда тутилган: 1) вояга етмаган айбланувчини ота-онаси, васийлари, ҳомийларига кузатув остига олиш учун топшириш; 2) вояга етмаган айбланувчини болалар муассасасининг маъмурияти кузатув остига олиши учун топшириш. Бир вақтнинг ўзида уларнинг иккиси қўлланилмайди.

²⁹ Қаранг: *Камакин А.* На свободу с чистым кошельком /URL. [http://www. itogi. ru](http://www.itogi.ru); *Лаврентьев Д.* В защиту залога и поручительства. /URL. [http://www. nasled. ru](http://www.nasled.ru).

³⁰ БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1989 йил 20 ноябрда қабул қилинган Болалар ҳуқуқи тўғрисидаги конвенцияга кўра, тегишли қонунчиликда кўрсатилган ҳолатларда бу муддатни 19 ёшгача узайтириш мумкин. (Қаранг: *Международные акты.* - М., 2000. - Б. 208).

Фикримизча, вояга етмаганларни бошқа яқин қариндошларига ҳам ўз зиммасига айбланувчини муносиб хулқ-атворда бўлишини ҳамда тергов органлари ва суднинг чақирувига биноан келишларини таъминлаш бўйича мажбуриятларни олиш ҳуқуқини бериш лозим.

Ҳарбий хизматчининг хулқ-атвори устидан қўмондонлик кузатуви. ЖПКнинг 254-моддасида назарда тутилган эҳтиёт чораси - ҳарбий хизматчининг хулқ-атвори устидан қўмондонлик кузатуви - ҳозирги замон талабларига жавоб берувчи самарали чора бўлиб, жиноят содир этган аскарнинг ўз жамоасида қолишига имкон беради ва профилак- тик аҳамиятга эга.

Мухтасар айтганда, дастлабки тергов субъектлари томонидан қамоқ тариқасидаги эҳтиёт чораси ўрнига кафиллик билан боғлиқ эҳтиёт чорасининг қўлланилиши ноқонуний қамоққа олиш ва сақлаш каби ҳолатларга чек қўйилишига олиб келади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Югай, Л. Ю. "НЕГОСУДАРСТВЕННАЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ." Актуальные проблемы борьбы с преступлениями и иными правонарушениями 20-1 (2020): 74-76.
2. Yugay, Lyudmila. "Biometric identification as an innovation in criminalistics." Society and innovations, Special 07 (2022): 289.